

अध्यापनात आशययुक्त अध्यापन पद्धतीची कार्यवाही

प्रा. खैरणार किरण सहादू,
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गंगापूर रोड,
नाशिक – २.

प्रास्ताविक –

अध्यापन हे शिक्षणाची ध्येयेव उद्दिष्टे साध्य करण्याकरिता एक महत्वाचे साधन आहे. अध्यापनाबाबत सखोलतेने विचार करून त्याचे स्वरूप शिक्षणांच्या ध्येयांना व उद्दिष्टांना पोषक असली पाहिजे. अध्यापनातून आशयाचे ज्ञान देण्याबरोबरच अनुषंगिक ज्ञान देवून त्यातून अभिवृत्ती, अभिरुची, विविध छंद, चांगल्या सवयी व कौशल्याचा विकास केला पाहिजे. अध्यापनातून केवळ माहिती न देता विद्यार्थ्यांच्या मानसिक शक्तीचा विकास साधला पाहिजे.

अध्यापन शास्त्रात का शिकवायचे ? काय शिकवायचे ? कसे शिकवायचे ? हे प्रश्न दिसून येतात. का म्हणजे ध्येये व उद्दिष्टे, काय म्हणजे आशय व अभ्यासक्रम, कसे म्हणजे, कोणती अध्यापन पद्धती असा अर्थ आहे.

अध्यापन करतांना शालेय विषयाचा आशय व त्या विषयाची अध्यापन पद्धती या दोन बाबी स्वतंत्रपणे शिकविणे योग्य नाही आणि त्यांचा स्वतंत्रपणे विचार न करता त्यांचे एकत्रित व अर्थपूर्ण एकात्मिकरण करण्याचा दृष्टीकोन हा आशययुक्त अध्यापन पद्धत या संकल्पनेचा पाया आहे.

आशययुक्त अध्यापन पद्धती म्हणजे निरीक्षणक्षम कौशल्यांच्या परिभाषेत छात्र अध्यापकामध्ये विकसित झालेल आशय व पद्धतीचे अर्थपूर्ण एकात्मिकरण होय. या व्याख्येत आशययुक्त अध्यापन पद्धतीचे चार घटक दिसून येतात.

आशययुक्त अध्यापन पद्धतीचे चार घटक दिसून येतात.

१. आशय
२. अध्यापन पद्धती
३. निरीक्षणक्षम कौशल्ये
४. आशय व अध्यापन पद्धतीचे अर्थपूर्ण एकात्मिकरण

आशययुक्त अध्यापन पद्धतीच्या उद्दिष्टांचा विचार –

१. आशय आणि अध्यापन पद्धती यांच्यातील संबंध समजावून घेण्यास मदत करणे.

२. विषयाची संरचना विकसित करणे.
३. विषयातील आशय विश्लेषण करण्याची क्षमता विकसित करणे.
४. विषय अध्यापनात आशयानुसार अध्यापन पद्धतीचा वापर करणे.
५. अभ्यासक्रम, पाठयक्रम, पाठयपुस्तक यातील संबंध समजण्यास मदत करणे.
६. आशय व अध्यापन पद्धतीचे एकत्रीकरण करण्यास मदत करणे.

विषय संरचना –

संरचना म्हणजे विशिष्ट प्रकारची मांडणी किंवा रचना होय. प्रत्येक विषयाच्या शाखा, उपशाखा, घटक, उपघटक इत्यादीची एक स्वतंत्र मांडणी असते. या मांडणीला किंवा रचनेला संरचना असे म्हणतात.

जेरॉम ब्रुनरच्या मते कोणत्याही विषयाचे ज्ञान जर व्यवस्थित मांडणी करून दिले, संक्षिप्त स्वरूपात दिले तर ते ज्ञान आकलन होण्यास सोपे जाते. विषय संरचना म्हणजे त्या विषयाच्या विविध अंगांचे परस्पर संबंध स्पष्ट करणारी बाब होय. उदा. इतिहास या विषयामध्ये स्थल, काल, घटना ही प्रमुख तीन अंगे असून त्यामये परस्पर संबंध आहे. या अंगामधील परस्पर संबंध स्पष्ट करणारी मांडणी म्हणजेच विषय संरचना होय.

एका ठोकळ्याच्या तीन बाजू आहे. स्थळ, काल, घटनाचे क्षेत्र. इतिहासामधील कोणतीही घटना, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक क्षेत्रातील असेल तर ती कोणत्या तरी काळात घडलेली असेल, प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक तसेच कुठल्यातरी स्थळी घडलेली असेल ते स्थळ प्रादेशिक, राष्ट्रीय, जागतिक असेल. इतिहासामधील कोणतीही घटना या ठोकळ्यात बसू शकते. इतिहास संरचनेतील घटनेचे स्थान लक्षात आल्यानंतर आपण अधिक प्रयत्नपूर्वक अध्यापन करू शकतो. त्याच स्थानातील इतर घटना कळल्यामुळे त्यातील साम्य देखील लक्षात येईल.

विषय संरचनेत विषयाच्या शाखा, उपशाखा, घटक, उपघटक यांच्यातील परस्परसंबंध दाखविलेला असतो. संरचनेमध्ये घटक व उपघटक यांची व्यवस्थित मांडणी केलेली असून संरचना आटोपशीर व अर्थपूर्ण असते. विषयातील प्रत्येक आशयाचे स्थान संरचनेच्या सहाय्याने निश्चित करता येत.

विषयाची संरचना विशिष्ट प्रकारे मांडली पाहिजे असे नाही. कोणतीच संरचना अंतिम असू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती त्याच्या अनुभवाप्रमाणे, विषय ज्ञानाप्रमाणे संरचना मांडतो.

अभ्यासक्रम चिकित्सा –

अभ्यासक्रम हा शिक्षण प्रणालीचा आत्मा आहे. शिक्षणातील अपेक्षित परिवर्तन, ज्ञानप्राप्तीचे साधन, मूल्यांचा विकास, भावनिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, क्रियाशील विकास इत्यादी घटकांचा विकास अभ्यासक्रमाच्या यशस्वीतेवर अवलंबून आहे म्हणून शिक्षणतज्ज्ञांनी अभ्यासक्रमाची रचना योग्य व्हावी असा आग्रह सातत्याने धरलेला आहे.

शिक्षणप्रक्रियेमध्ये शिक्षणाची ध्येये व उद्दिष्ट ठरवून त्याप्रमाणे अभ्यासक्रम तयार करणे, समर्पक अध्यापन पध्दतीचा वापर करून शिकविणे या महत्त्वपूर्ण क्रिया आहेत. शिक्षणातून अपेक्षित उद्दिष्टे पूर्ण होण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग झाला पाहिजे हा उद्देश लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाची रचना केली पाहिजे. अभ्यासक्रमामध्ये वारंवार बदल केले जातात ते बदल काळानुसार विद्यार्थी व समाज यांच्या गरजांनुसार आवश्यक आहे. म्हणून अभ्यासक्रम म्हणजे काय ? अभ्यासक्रम चिकित्सा करतांना कोणते मुद्दे विचारात घेतले पाहिजे हे महत्वाचे ठरते.

मनोच्या मते शैक्षणिक ध्येय साध्य करून घेण्यासाठी शाळेत उपयोगात आणलेल्या सर्व प्रकारच्या अनुभवांचा अभ्यासक्रमात समावेश होतो. तर रेमर्सच्या मते शाळेच्या नियंत्रणाखाली शिकणा-याला प्राप्त होणारा सर्व अनुभवांचा साठा म्हणजे अभ्यासक्रम होय. अभ्यासक्रमाच्या बाबतीत असेही म्हटले जाते की, निश्चि केलेल्या उद्दिष्टांनुसार विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात योग्य दिशेने परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी शिक्षकांच्या हातातील साधन म्हणजे अभ्यासक्रम होय.

अभ्यासक्रम रचनेच्या तत्वांचा विचार करतांना तो उद्दिष्टपूर्तीस उपयुक्त हवा. अभ्यासक्रम हा विद्यार्थी केंद्रीततेबरोबरच समाजकेंद्रीत, कृतीकेंद्रीत हवा. अभ्यासक्रमाची दैनंदिन जीवनाशी सांगड घालून तो लवचिक हवा. अभ्यासक्रम हा विद्यार्थ्यांच्या सुप्त कलागुणांना वाव देणारा असून मानसशास्त्रीय व तर्कशास्त्रीय तत्वांचा वापर अभ्यासक्रम मांडणीत हवा. अभ्यासक्रमात अभ्यासपूरक कार्यक्रमांची जोड देवून विद्यार्थ्यांचे सुसंघटित व्यक्तिमत्व तयार होईल या स्वरूपाचा हवा.

अभ्यासक्रमाची चिकित्सा करतांना अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे, संरचना व अभ्यासक्रम यांच्यातील संबंध, अभ्यासक्रमाची रचना, आशयाचे स्वरूप, उद्दिष्टे व आशय घटकातील समन्वय शाखानिहाय सारांश, आशयाची इयत्तेनुसार विभागणी, अभ्यासक्रमातील घटकांची मांडणी, अभ्यासक्रमाबाबतची निरीक्षणे यासारख्या मुद्द्यांचा विचार करणे आवश्यक ठरेल.

आशययुक्त अध्यापन पध्दतीचा एकूण भर विश्लेषण व संश्लेषणातून निघणा-या सामान्यीकरणावर आहे. विश्लेषणाची सुरुवात अभ्यासक्रमाच्या पातळीवरून होत असते.

पाठयक्रम चिकित्सा –

पाठयक्रम म्हणजे विशिष्ट कालावधीत विशिष्ट विषयाचा किती आशय कोणत्या पद्धतीने पूर्ण करावा याचे निर्धारण असते. पाठयक्रम हे आशयाचे संघटन आणि अपेक्षित अध्ययन शिक्षक, विद्यार्थी व समाजापर्यंत पोहोचविण्याचे प्रमुख साधन आहे. पाठयक्रमामुळे अध्ययन अध्यापनात एकवाक्यता येण्यास मदत होते. पाठयक्रमात समाविष्ट असणारे घटक, उपघटक, मुद्दे, उपमुद्दे समजण्यास मदत होते. पाठयक्रमात विशिष्ट वर्गासाठी पूर्ण करावयाचा अभ्यास असतो. पाठयक्रम हा अभ्यासक्रमाचा एक भाग असतो.

पाठयक्रम चिकित्सेमध्ये संरचनेचे स्थान, उद्दिष्टाची पूर्तता, इतर विषयाशी समवाय, आशयाची मांडणी, आशयाची काठीण्यपातळी, पाठयक्रमातील आशय, गाभाभूत घटक, मूल्ये व पाठयक्रमासंबंधीची निरीक्षणे या मुद्द्यांचा विचार आवश्यक ठरतो.

पाठयपुस्तक चिकित्सा –

“Manual of Instruction Standard book in a branch of study” अशी ऑक्सफोर्डच्या शब्दकोशात पाठयपुस्तकासंबंधी व्याख्या दिलेली आहे. पाठयपुस्तक हे अभ्यासक्रम व पाठयक्रमाचा आरसा मानले जाते. शालेय शिक्षणातून द्यावयाचे अपेक्षित ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये, राष्ट्र समाजाबाबत विद्यार्थ्यांने भविष्यात बजावयाची भूमिका संक्रमित करण्याचे पाठयपुस्तक महत्वाचे साधन म्हणून ओळखले जाते. पाठयपुस्तक हे शिक्षकाला दिशा देणारे तर विद्यार्थ्यांला अध्ययनास पूरक साहित्य म्हणून त्याचा वापर केला पाहिजे.

पाठयक्रमानुसार पाठयपुस्तक तयार केले जाते. पाठयपुस्तकांची चिकित्सा करतांना बहिरंग व अंतरंगाचा प्रामुख्याने विचार करायला हवा. बहिरंगामध्ये मुखपृष्ठ, मलपृष्ठ, अक्षरांचा आकार, पुस्तकांचा आकार पुस्तकांची बांधणी, किंमत यांचा समावेश हवा तर अंतरंगाचा विचार करतांना अभ्यासक्रम व उद्दिष्टाची पूर्तता, अनुक्रमणिका, पाठयवस्तूची मांडणी गाभाभूत घटक व मूल्ये, भाषेचे स्वरूप, स्वाध्याय हे मुद्दे महत्वाचे ठरतात.

घटक विश्लेषण –

एखाद्या विषयातील समान गुणधर्मांचे पाठयांश एकत्रित करून तयार होणारा एक विषयभाग म्हणजे घटक होय. घटक या संबोधात एकजिनसीपणा, विविध अध्ययन अनुभव, शैक्षणिक कृती, शैक्षणिक साधने आणि पाठयांश यांची सुसूत्रित गुंफण, विद्यार्थ्यांमध्ये घडून येणारा इष्ट बदल याचा समावेश होतो. घटक

विश्लेषण म्हणजे शिक्षकाने शिकवावयाच्या घटकातील आशयाचे केलेले पृथःकरण होय.

पाठयक्रमातील सर्व घटक पाठयपुस्तकात दिलेले असतात. त्यातील प्रत्येक घटकाचे विश्लेषण करणे आवश्यक असते. घटकाचे विश्लेषण करतांना त्या घटकांचे संरचनेतील स्थान, त्या संबंधीचे पूर्वज्ञान, त्याची उद्दिष्टे घटकातील पाठयमुददे, घटकात येणारे संबोध, संबोधांच्या परस्पर संबंधातून तयार होणारे नियम, तत्वे, सुत्रे, व्याख्या या सर्वांचा विचार घटक विश्लेषणात करणे आवश्यक आहे.

शोडक्यात अध्यापन कार्यामध्ये विशिष्ट आशय विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यापूर्वी शिक्षकाला आशयाचे स्वरूप, स्वतःची तयारी, विद्यार्थ्यांची तयारी, शैक्षणिक परिस्थिती या सारख्या घटकांचा विचार करून योग्य अध्यापन पद्धतीची निवड करावी लागते. त्यामुळे अध्यापन प्रभावी व परिणामकारक होण्यास मदत होते. आशययुक्त अध्यापन पद्धतीत या सर्व घटकांचा सखोलतेने विचार केला जात आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

१. कुंडले म. बा. (१९९४) अध्यापनशास्त्र व पद्धती, पुणे : व्हीनस प्रकाशन
२. जोशी अनंत, साळूके कविता (१९९९) आशययुक्त अध्यापन पद्धती, नाशिक : य.च.म.मु.वि.
३. महाजन के. एम. (१९२०) आशयासहित अध्यापन पद्धती, गणित प्रथमावृत्ती, जळगाव : व्यंकटेश प्रकाशन
४. पिचड नलिनी व बरकले रामदास (२००५) अध्यापनशास्त्रीय विश्लेषण, द्वितीय आवृत्ती, नाशिक : इनसाईट प्रकाशन
५. बोरसे चंद्रकांत (२००६) विज्ञान आशययुक्त अध्यापन पद्धती आणि अध्यापनशास्त्रीय विश्लेषण, द्वितीय आवृत्ती, नाशिक : नेहा प्रकाशन